

Bodó Csánád

Eötvös Loránd Tudományegyetem

A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója

A nyelv és a nem kutatásának kvantitatív szociolingvisztikai hagyományát meghatározó szemléletmód szerint a nők és férfiak nyelvhasználata biológiailag adott nemi különbségek kifejeződéseként írható le. Ezek közül a Labov által dzsender-paradoxonnak nevezett összefüggés alapján a nők nyelvhasználata – szemben a férfiakéval – egyszerre innovatív és konzervatív. Tanulmányomban a dzsender-paradoxon nemzetközi és hazai recepcióját abból a szempontból hasonlítom össze, hogy a nem és a nyelvhasználat vizsgálatában jelen van-e a feminista konstruktivista felfogás vagy a nemi különbségek szociolingvisztikai kutatását inkább stratégiai esszencializmus jellemzi.

Bevezetés

A nyelv és a nem közötti viszony nyelvészeti kutatásának különböző megközelítésmódjai a nemi identitás eltérő konceptualizációi alapján különíthetők el egymástól. A dzsender nyelvészeti elemzésének kvantitatív szociolingvisztikai hagyományában a nem kategóriája rögzített identitásként, a beszélő lényegi tulajdonságaként jelenik meg, amely meghatározza a beszélők nyelvhasználatát, a férfiak és a nők nyelvének különbségeit. Ez a szemlélet szembenáll azokkal a konstruktivista nyelvészeti megközelítésekkel, amelyek szerint a társas cselekvés gyakorlatai – köztük a nyelvhasználat – hozzák létre a beszélő nemi identitását. Az előbbi megközelítésben a nők nyelvhasználatának jellemzése olyan paradoxonként fogalmazódik meg, amelyben a nők nyelvi viselkedése két egymással ellentétes jelzővel írható le: a nyelvi változatosság különböző típusú jelenségeiben megfigyelt viselkedés alapján a nők egyszerre lesznek konzervatívak és innovatívak (Labov 1990, 2001). Ennek a női nyelvhasználatot paradox viselkedésként esszencializáló szociolingvisztikai jellemzésnek a feminista kritikája arra mutat rá, hogy mind a nyelvi hagyományhoz való kötődés, mind az újítások követése olyan identitáskonceptió mentén kapcsolódik össze a nőiséggel, valamint ennek ellenpárjaként a férfi kategóriájával, amely a nemi identitást egymást kizáró homogén kategóriák bináris rendszereként fogja fel (Cameron 2005).

A William Labov neve által fémjelzett variacionista szociolingvisztika egyik meghatározó eredményének a nyelvi változatosság és a beszélő neme közötti általános összefüggések megfogalmazását tekinti. Az összefüggéseket Labov a következő paradoxonban fogalmazza meg: „*a nők a férfiakhoz képest kevésbé térnek el a nyelvi normáktól, ha az eltérés nyíltan meg van tiltva, de a férfiaknál jobban eltérnek a normáktól, ha az eltérés nincsen megtiltva*“ (2001, 367; a szerző fordítása).¹ A kvantitatív szociolingvisztika vezető kutatója által megfogalmazott nemi paradoxon magyar nyelvészeti recepciója azt a kérdést veti fel, hogy jelen van-e a hazai szociolingvisztikában, illetve a nemi szempontú nyelvhasználat-kutatásban ettől eltérő megközelítésmód. Tanulmányom erre a kérdésre adandó válasz, amely felfogható Barát (2005) általános kritikai elemzésének egy konkrét nyelvészeti problémafelvetés kapcsán kifejtett továbbgondolásaként. Egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy megvizsgáljam a magyar feminista nyelvészet és a nemi identitást a nőiség esszencialitásában értelmező szociolingvisztika között fennálló különbségeket.

A dzsender-paradoxonnak nevezett összefüggést ennek érdekében először magyar nyelvi helyzetekkel illusztrálom, majd kétféle értelmezési keretben elemzem: egyrészt a nők és férfiak nyelvhasználatának társadalmi különbségeit feltáró kutatások kontextusában, másrészt a társadalmi nem (de)konstrukciójára irányuló feminista megközelítések alapján. Az előbbi értelmezés a dzsender-paradoxon megoldására tesz kísérletet (de tanulmányomban nem e kísérletek sikeressége a központi kérdés).² Az utóbbi magának a paradoxonnak a kritikáját fogalmazza meg; nem a megoldására, hanem annak kimutatására irányul, hogy a nők nyelvi viselkedésének fenti megfogalmazása alapján kérdőjelezhető meg a nemi kategóriák esszencialista megközelítése miatt. A kétféle értelmezés keretének felvázolását követően összehasonlítom a paradoxon nemzetközi és magyar szociolingvisztikai recepcióját, és a különbségeket a magyarországi feminista nyelvészet posztoszocialista kontextusában értelmezem.

¹ “Women deviate less than men from linguistic norms when the deviations are overtly proscribed, but more than men when the deviations are not proscribed” (kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

² A dzsender-paradoxonnal foglalkozó szociolingvisztikai kutatások jelentős részben a paradoxon megoldására tesznek kísérletet, azaz arra törekednek, hogy azonos szempontok mentén értelmezzék a nők “ellenmondásos” viselkedését. Ugyan ezeknek a kísérleteknek az elemzése is rámutathat a nemi kategóriáknak a labovi szociolingvisztikát meghatározó esszencialista megközelítésére, de kevésbé hatékonyan világítaná meg ennek a kutatási programnak és a feminista nyelvészetnek az eltéréseit.

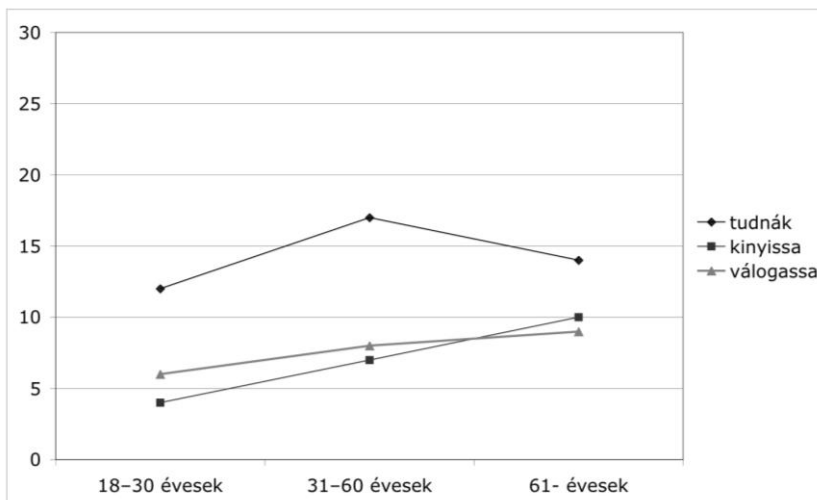
A dzsender-paradoxon

A dzsender-paradoxon Labov szerint három, egymásnak részben ellenmondó szociolingvisztikai elven alapul. Az egyes elveket a magyar szakirodalom eltérő jelentőségüként kezeli, és együttesen eddig nem is olvashattunk róluk magyarul. A továbbiakban ezért a három elvet Labov 2001-ben megjelent *Principles of Linguistic Change: Social Factors* című munkája alapján mutatom be, és egy-két magyar nyelvi példával szemléltetem. A bemutatás során néhány szociolingvisztikai terminus használata elkerülhetetlen – ezeket röviden definiálom, miközben a technikai részletek iránt érdeklődőket további forrásokhoz utalom.

A dzsender-paradoxon alapját adó első elv Labov megfogalmazásában így hangzik: „*a stabil szociolingvisztikai változóknál a nők a stigmatizált változatot kisebb arányban használják, mint a férfiak*“ (Labov 2001, 266; a szerző fordítása).³ Másképpen megfogalmazva, az elv a nők „konzervatív irányultságáról“ szól (uo. 267). Az elv érvényesítésének bemutatására a magyarországi nyelvhasználat változatosságát az 1980-as évek végén feltáró reprezentatív kutatás néhány adata nyújthat példát. A Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (a továbbiakban: MNSzV.) számos magyar nyelvi változó nemi megoszlását mérte fel (Kontra szerk. 2003). Ezeket a változókat nagy számban jellemezte olyan megoszlás, amely alapján azt lehetett feltételezni, hogy e változók esetében folyamatban lévő nyelvi változás zajlik. Néhány változó azonban az életkori csoportok nyelvhasználatában azonos megoszlást mutatott, amit a labovi szociolingvisztikában általában a nyelvi változás jeleinek hiányaként, azaz stabilitásként szokás értelmezni. Ez utóbbiak közé tartozott a nákolásnak nevezett jelenség, amely például a *tud* paradigmájában az egyes szám első személyű feltételes igealak standard *tudnék* alakja mellett élő nem standard *tudnák* változat használatáról kapta elnevezését, valamint a suksükölés, a *t*-végű igék egyik csoportjában a jelentő és felszólító módú alakok egybeesése, például a *kinyíssa* vagy *megválogassa* alakokban.

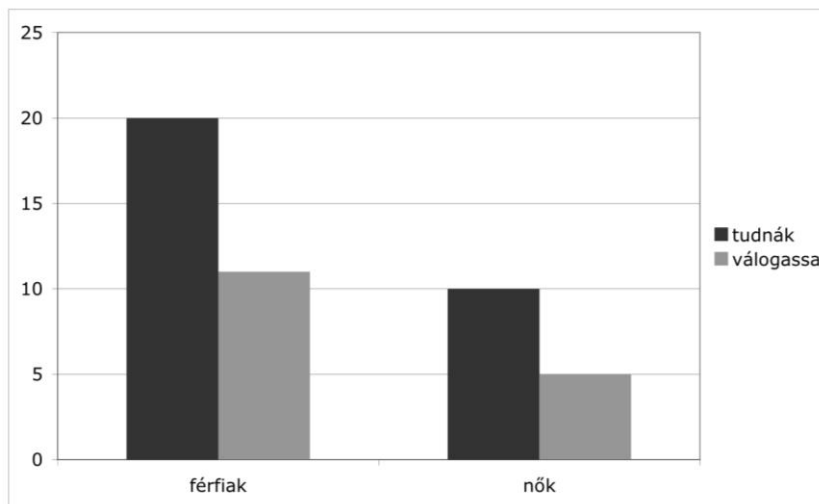
³ “For stable sociolinguistic variables, women show a lower rate of stigmatized variants and a higher rate of prestige variants than men” (kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

A nákolás és a suksükölés megoszlását a MNSzV. három kiegészítendő feladatban vizsgálta. Az első mondat (*Ha jobb lenne a fizetésem, többet is tud... dolgozni*) a nákolás megoszlását tesztelte férfi és női adatközlők között, az *Ebben a zajban nem hallom, ha Éva kinyi... az ajtót* és a *Ha Péter rosszul váloga... meg a barátait, pórul jár* mondat a suksükölés megoszlását mérte. Az 1. ábra a mondatokra adott válaszok életkori megoszlását mutatja be. Mivel a három korosztály közötti különbségek statisztikailag nem szignifikánsak, feltételezhető, hogy az adatfelvétel idején, az 1980-as évek végén a nákolás és a suksükölés nem terjedt, de nem is volt visszaszorulóban, hanem stabil szociolingvisztikai változóként élt a magyarországi nyelvhasználatban.

1. ábra. A nákolás és a suksükölés életkori megoszlása a MNSzV-ban

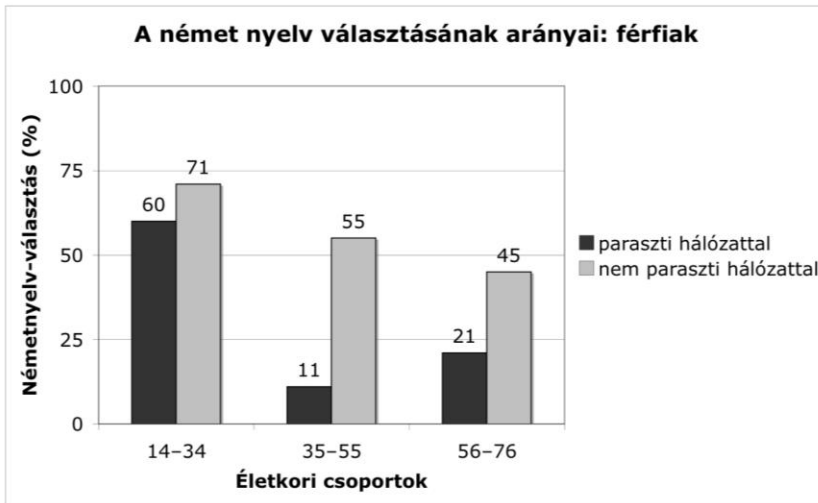
A nákolásnak és a suksükölésnek mint stabil szociolingvisztikai változóknak az 1. elv értelmében eltérő megoszlásban kell jelen lenniük a nők és férfiak nyelvében. Az adatok nemek szerinti megoszlását a 2. ábra mutatja be. A vizsgálati mondatok közül a harmadikban nem volt különbség férfiak és nők válaszai között, így ezeket az ábra nem szemlélteti. Az első két mondat azonban a labovi dzsender-paradoxon 1. elvének megfelelően azt mutatja, hogy a férfiak a kisebb presztízű nákoló és suksükölő alakot a nőknél nagyobb arányban választották. Választásuk gyakorisága mindkét esetben nagyjából a nők átlagának kétszerese volt (a két nem válaszai közötti különbség statisztikailag szignifikánsnak bizonyult).

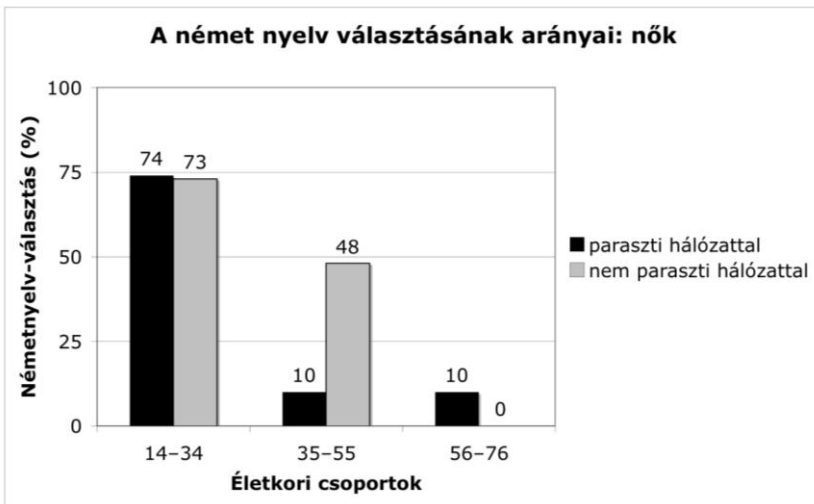
2. ábra. A nákolás és a suksükölés nemi megoszlása a MNSzV-ban

A dzsender-paradoxont alkotó második elv kimondja, hogy a felülről jövő (azaz felismert, a nyelvhasználók számára tudatosult) változásokban a nők nagyobb arányban vesznek át presztízsalakokat, mint a férfiak. Labov ezt az elvet úgy említi, hogy e változásokban megfigyelhető „a nők előrelátó viselkedése“ (2001, 275), amely a nagy presztízssű nyelvi újításban a férfiaknál nagyobb mértékű részvételüket prognosztizálja. Erre az elvre két példát mutat be: az egyik az ausztriai kisvárosban, Felsőőrben Susan Gal (1978; 1979) által leírt magyar–német nyelvcsere; a másik az informális köszönések napjainkban megfigyelt budapesti megoszlása. A két példa közül az utóbbiban az elv érvényességét megkérdőjelező adatokat láthatunk.

Gal elemzése a felsőöri nyelvcsere a beszélők nyelvválasztási szokásainak generációs megoszlása alapján azonosítja. Mint a következő két ábrán látható, a felsőöriek különböző korosztályaiban (a 14–34 évesek, a 35–55 évesek és az 56-nál idősebbek körében) jelentős különbségek voltak a német nyelv választásában az 1970-es évek közepén. Ez a megoszlás folyamatban lévő nyelvcserere enged következtetni (ennek az értelmezésnek a korlátairól lásd Bodó, megjelenés előtt). A változás felülről jövő, mivel a felsőöri paraszti közösség beszélői számára, akik hagyományosan magyar nyelvű közösségben nőttek fel, a német nyelv egyre gyakoribb használata tudatosult, azaz felismerték, hogy új nyelvhasználati megoszlás alakul a közösségben (vö. Labov 2001, 274).

3. ábra. A németnyelv-választás társas kapcsolathálózatokhoz kötődő megoszlása a felsőöri férfiak életkori csoportjaiban az 1970-es évek közepén

4. ábra. A németnyelv-választás társas kapcsolathálózatokhoz kötődő megoszlása a felsőöri nők életkori csoportjaiban az 1970-es évek közepén

A 3. és 4. ábra az életkori csoportok eltérő viselkedése mellett két további összefüggést szemléltet. Az egyik a második labovi elvhez kapcsolódik; az elv alapján azt várjuk, hogy a nők nagyobb arányban használják a nagy presztízsűként terjedő német nyelvet. A másik összefüggés a közösség tagjainak társas kapcsolathálózata és nyelvválasztása között áll

fenn: ha a felsőőri nyelvhasználókat a másokkal fenntartott jellemző kapcsolataik alapján főképp paraszti vagy inkább nem paraszti jellegű hálózatokba tartozóként jellemezzük, a közösség hagyományos nyelvének számító magyar nyelvet inkább a hagyományos, paraszti jellegű kapcsolathálózatot mutató beszélők fogják használni.

Az adatok egyes életkori csoportokra vonatkozóan eltérő megoszlást mutatnak a férfiak és a nők nyelvi viselkedésében. Az idősebb felsőőriek körében a férfiak jóval gyakrabban használják a német nyelvet, mint a nők. Ebben a korosztályban a nyelvhasználók paraszti vagy nem paraszti kapcsolathálózatának a nők esetében nincsen jelentősége, mivel Gal nem talált közöttük egyetlen olyan beszélőt sem, akinek a társas kapcsolatait ne paraszti viszonyok határozták volna meg. Ugyanakkor a férfiak jelentős különbséget mutattak nyelvi viselkedésükben attól függően, hogy paraszti vagy nem paraszti kapcsolathálózatot tartanak fenn. Ugyanez volt igaz a középkorúakra, de ebben a generációban már a férfiak mellett a nőkre is. Miközben a nyelvválasztás mutatói nagy mértékben eltértek attól függően, hogy milyen kapcsolathálózat jellemző a beszélőkre, a középkorú férfiak és nők németnyelv-használatának gyakorisága nagyjából egybeesett. A felsőőri fiatalok korcsoportjában ezzel szemben férfiak és nők viselkedése jelentősen eltért egymástól. Gal ezt így fogalmazza meg:

Minden fiatalabb nő gyakrabban használja a német nyelvet, mint akármelyik fiatalabb férfi. Ezeknél a fiatal nőknél nem jelentkezik az a különböző típusú társas kapcsolathálózatok között kimutatott használati különbség, amely jelen van a férfiak mindhárom generációjában és a középkorú nők nemzedékében. (1979, 167)⁴

Bár az adatok alapján vitatható, hogy a fiatal nőkre általában lenne jellemző a nagyobb presztízsű nyelv használata, de a paraszti hálózattal jellemezhető fiatalok nemi megoszlása valóban markáns különbséget mutat. Gal (1978; 1979, 167–168) értelmezése szerint a fiatal nők részéről a német nyelv használatának nagyobb gyakorisága mögött az áll, hogy elutasították a magyar nyelvhez szimbolikusan kötődő paraszti életmódot. Szemben a fiatal férfiakkal, a nők számára a paraszti élet jóval több és nehezebb munkát, továbbá jóval kisebb függetlenséget jelentett Felsőőrben az 1970-es évek közepén. A magyar nyelvtől való szimbolikus elhatárolódás egyben ezeknek a nőknek a házassági preferenciáit is jelölte: szemben a magyar–német kétnyelvű felsőőriekkel, akik a paraszti közösségből származtak, az

⁴ “All of the youngest women use more German than any of the youngest men. These young women do not show the difference in use between those with different kinds of social networks that is apparent for the men of all three generations and the women of the middle generation.”

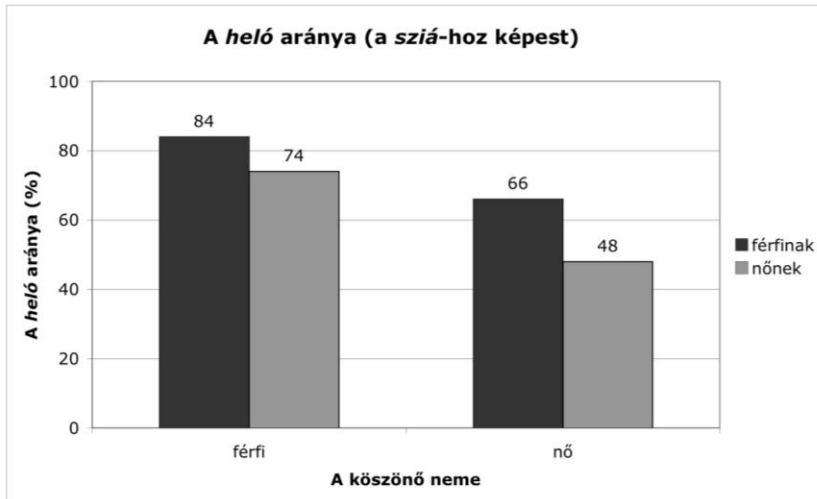
ugyancsak innen származó nők inkább választottak a helyi nem paraszti hátterű német egynyelvűek köréből partnert maguknak.

A felülről jövő változások nemi vonatkozásainak második példája a felsőöri nyelvcsere mellett az informális köszönések változása napjainkban a budapesti fiatalok körében (Kontra 2007). Hogy a 2. labovi elv érvényességét megvizsgálhassuk, először annak igazolását kell elvégezni, hogy a tegező viszonyokban leggyakoribbnak számító *szia* és a *beló* köszönési formáknak a megoszlása szisztematikusan változik, és hogy ez a változás felülről jön, azaz a beszélők számára tudatosul. Kontra (2007, 102) szerint a *szia* köszönést 1988-ban a budapesti lakosok 80%-a használta valamilyen gyakorisággal az adatközlők önbevallása alapján, és ugyanez az arány jelentkezett a 17 évvel később, a 2005-ben megismételt vizsgálatban is. Ezzel szemben a *beló* megoszlásában jelentős változás volt megfigyelhető. Míg 1988-ban a budapestiek 42 százaléka vallotta magát a köszönést ritkán vagy gyakran használónak, arányuk 2005-re 65 százalékra nőtt (uo.). Kontra megállapítása szerint „a *beló* elterjedésében a nőknek jelentős szerepe volt: 1988-ban a nők 70%-a nem használta (szemben a férfiak 43%-ával), de 2005-ben a nem használók között a nemi különbség már csupán 6% volt (férfiak: 32%, nők: 38%). Tehát 1988-ban a férfiak jártak elől a *beló*-zásban, de 2005-re a nemi különbség kiegyenlített, a nők felzárkóztak a férfiakhoz“ (Kontra 2007, 102). Az önbevallással nyert adatok egyben arról is tanúskodnak, hogy a folyamat felismert változás; a beszélők ugyanis képesek beszámolni a régi és az új forma használatának megoszlásáról nyelvhasználatukban.

A *beló* használatának változásában a férfiak által betöltött vezető szerep kérdésessé teszi a nők „előrelátó“ viselkedésére vonatkozó labovi elv érvényesülését, de az eddigi adatokat témánk szempontjából két okból is óvatosan kell kezelnünk. Egyrészt a *szia* és a *beló* gyakoriságára vonatkozó adatok a nyelvhasználók önbevallásáról tanúskodnak, és az önbevallás sokkal inkább tanúskodik a beszélőnek az adott nyelvi jelenséghez való normatív viszonyulásáról, mint aktuális nyelvhasználatáról (azaz az adatok úgy is értelmezhetők, hogy a nők 1988-ban negatívabban viszonyultak a *beló*-hoz, mint a férfiak, de ez a különbség 17 évvel később már nem volt jelen). Másrészt minden adatközlőtől csak egy-egy (metanyelvi) adat származik az informális köszönés változatainak megoszlásáról, pedig a labovi elvek a szociolingvisztikai változók használatának az *aktuális* nyelvhasználatban megfigyelt gyakoriságát értelmezik. Ezért Kontra korábbi és újabb vizsgálata mellett az elv érvényesülését megvizsgálendő érdemes beszélt nyelvi adatokat bevonnai az elemzésbe.

Egyik szociolingvisztikai kurzusom hallgatói az ELTE-n azt a feladatot kapták, hogy a két köszönés megoszlását a környezetükben élők nyelvi megnyilatkozásaiban vizsgálják meg. Az ehhez alkalmazott módszer a

gyors és anonim interjú volt, amely egy-egy nyelvhasználótól – annak olyan szociológiai jellemzőin túl, mint benyomások alapján rögzített neme vagy életkora – csak a vizsgálandó jelenségre vonatkozó adatokat veszi fel (a módszerről lásd Labov 1988). A kutatás résztvevői (két-két férfi és nő) egyenként 50–50 budapesti fiatalnak (egyenlő arányban férfiaknak és nőknek) a hozzájuk intézett köszönéseit rögzítették. Az adatokat az 5. ábra mutatja be.

5. ábra. A *heló* aránya a *szia*-hoz képest a férfiaknak és nőknek adott köszönésekben

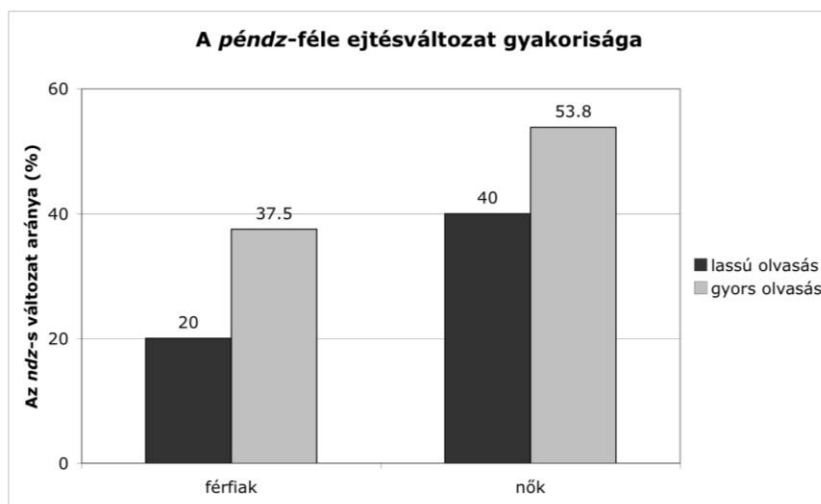
N = 200 (az adatok budapesti huszonévesek által két-két férfi és női egyetemista kutatóknak adott köszönései 2009-ből)

Az ábra adatai két szempontból elemezhetők. Egyrészt azt látjuk, hogy a budapesti huszonévesek eltérő arányban köszönnek *heló*-val (és *szia*-val) a velük egykorú férfiaknak és nőknek. Mindkét nemre jellemző, hogy köszönéseiben a *heló*-t gyakrabban választja a férfiakkal, mint a nőkkel szemben (a férfiaknál a különbség tíz, a nőknél tizennyolc százalékos). Másrészt nemcsak a beszédpartner neme befolyásolja a köszönések megoszlását, hanem a beszélőé is: a férfiak összesen 158-szor használták a *heló*-t a lehetséges 200-ból, a nők ellenben 114-szer. A Kontra Miklósék által 2005-ben gyűjtött önbevallásos adatokból kimutatott nemi kiegyenlítődéssel szemben az általam irányított adatgyűjtés során a budapesti fiatalok spontán nyelvhasználata arról tanúskodik, hogy éles különbség figyelhető meg mind a férfiak és a nők köszönéseiben, mind a férfiaknak és a nőknek adott köszönésekben. Ez a különbség nem a második labovi elvnek megfelelően érvényesül. A *heló* a felülről jövő változás presztízsváltozataként a férfiak körében elterjedtebb, és nem a nőkében. Ennek lehetséges okairól később lesz szó.

A harmadik labovi elv az alulról jövő változásokra vonatkozik. Ezekben a változásokban a nyelvi tudatosságnak nincsen szerepe, a beszélők számára a változás észrevétlen, nem ismerik fel, hogy részt vesznek benne. A magyar szociolingvisztika kevés alulról jövő változásról számol be. Idetartozhat a középső és felső nyelvállású magánhangzók időtartamának neutralizációja a köznyelvben, más szóval az *o* : *ó*, *ö* : *ő*, *i* : *í*, *ü* : *ű*, *u* : *ú* közötti megkülönböztetés felszámolódása (Mády 2010). Talán ilyen alulról jövő változás a *természetes, hogy...* és a *természetesen...* változatok mellett a MNSzV. egyes adatai szerint terjedő *természetesen, hogy...* szerkezetből álló változó elemeinek megoszlásában megfigyelt változás is (Kontra szerk. 2003, 148).

Az elv szerint „*az alulról jövő változásban a nők nagyobb gyakorisággal használgák az új nyelvi formát, mint a férfiak*“ (Labov 2001, 292; a szerző fordítása).⁵ Labov (uo. 293) általánosabban úgy fogalmazza meg az elvet, hogy a férfiakhoz képest ezekben a változásokban a nőknek az olyan szociolingvisztikai normákhoz kevésbé igazodó viselkedése figyelhető meg, amelyek nincsenek nyíltan előírva. Az itt elemzendő jelenség a nazálist követő *ʒ* ejtése a *pénzʒ, benzʒin, linzʒer* stb. szavak *péndzʒ, bendzʒin, lindzʒer* típusú változatában. (Egyes megközelítések ezt a *ʒ* affrikálódásaként írják le, mások a *ʒ* hang elé betoldott *d*-féle hang megjelenéseként – ehhez lásd Siptár 2003, 329.) A jelenséggel először E. Abaffy Erzsébet foglalkozott az 1970-es években. Megállapítása szerint a *dʒ*-s változatnak „ma már a terjedéséről beszélhetünk“ (E. Abaffy 1975, 170). Az 1980-as évek közepének nyelvi állapotát felmérő Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) tesztadatai alapján a vizsgált 50 beszélő közül 12 a *pénzért* szóalakot hangos felolvasásban *péndzért* változatban ejtette (Kontra–Borbély 2010, 72). A jelenség nemi megoszlásáról az idézett munkák nem szólnak. Erről egy 2011-ben tartott szociolingvisztikai kurzusom feladataként hallgatóim végeztek adatgyűjtést. Huszonéves budapesti beszélőket kértek arra, hogy a jelenség vizsgálatához releváns kulcsszavakat (*pénzt, benzín* stb.) tartalmazó szöveget először normális, majd gyors tempóban olvassák fel. A *dʒ*-s ejtésváltozat megoszlását 24 érettségizett, huszonéves budapesti beszélő (12–12 nő és férfi) által a szöveg „lassú“ (normális) és gyors tempójú felolvasásában a 6. ábra adja közre (az adatok 2011-ből származnak).

⁵ “In linguistic change from below, women use higher frequencies of innovative forms than men do” (kiemelés az eredetiben – B. Cs.).

6. ábra. Az *ndz-s* ejtésváltozat előfordulása olvasási tesztekben

Az eredmények azt mutatják, hogy a jelenség használata érzékeny a kétféle kontextusra: a beszélők nagyobb arányban használták a *dz-s* változatot, amikor gyorsabb tempójú olvasás volt a tesztfeladat. Az ábra alapján a kontextus mellett az adatközlők neme is befolyásolta a változó használatát: a nők mindkét helyzetben jóval gyakrabban használták az új változatot, mint a férfiak, azaz a nyelvhasználók a labovi harmadik elvnek megfelelően viselkedtek. Ellenpéldaként a két fent említett változás (Mády 2010; Kontra szerk. 2003) említhető: a magánhangzók hosszúságának neutralizációja nemi szempontból nem mutat eltérést férfiak és nők nyelvhasználatában (Mády 2010), míg a terjedő *természetesen, hogy...* szerkezet használata általában azonos mértékű volt férfiak és nők között, de a vidéki városok beszélői körében éppenséggel a férfiak használták többen az új alakot (Kontra szerk. 2003, 148). Ugyanakkor Labov is megemlíti, hogy a dzsender-paradoxonban foglalt elvek közül az alulról jövő változásokra vonatkozók esetében számos „kivétel” van.

Összefoglalva az eddigieket, a három elvre Labov (2001, 367) szerint a következők a jellemzők: a stabil szociolingvisztikai változóknál a nők konformisták és konzervatívak (1. elv); a felülről jövő változásokban a nők konformisták és újítóak (2. elv), és végül az alulról jövő nyelvi változásokban a nők nonkonformisták és újítóak (3. elv). Az ugyanazon nők egyszerre konform és nonkonform, valamint konzervatív és újító viselkedéséről szóló elvek alkotják a dzsender-paradoxont.

A dzsender-paradoxon nemzetközi recepciójáról

A paradoxonra többféle megoldási kísérlet született, a nők evolúciós pszichológiai keretben értelmezhető nagyobb fokú nyelvi „érzékenységétől” (ennek kritikáját lásd Cameron 2009) a társas kapcsolathálózati modellben kimutatott mobilitásig (erről lásd alább). A továbbiakban nem ezek áttekintésére teszek kísérletet, hanem kétféle megközelítési módra szűkítem le a paradoxonnal kapcsolatos kérdéseket. Az első a férfi–női nyelvhasználat között megfigyelt különbségtételnek a paradoxon megoldási kísérleteiben jelen lévő megközelítésmódja. Ebben az a központi kérdés, hogyan jelenik meg a férfi és a nő kategóriája a paradoxont tárgyaló diskurzusban, és a két kategória milyen viszonyban áll egymással. A másik megközelítési mód, amelyet a labovi elvekkel kapcsolatban tárgyalok, a paradoxon kritikája. Szoros összefüggésben az előző szemponttal itt azt a kérdést vetem fel, hogy van-e a labovi elvekben rögzített szociolingvisztikai adatoknak olyan értelmezése, amely nem a férfi és a női nyelvhasználók közötti különbségből indul ki. E két kontextus tárgyalását az a felismerés teszi indokolttá, hogy a labovi problémafelvetés nem alkalmazza a dzsendernyelvészet meglátásait, pedig éppen a szociolingvisztikai adatok dzsender-szempontú értelmezése segíthetné elő a paradoxon kezelését.

A dzsender-paradoxonnal kapcsolatos első kérdés a férfi és a női nyelvhasználók közötti megkülönböztetést érinti. Induljunk ki abból, hogy a férfiak és nők kategóriája a labovi modellben a nemi identitást naturalizáló felfogáson alapul, amely szerint a beszélők társadalmi neme levezethető biológiai nemükből (Ochs 1991), ez utóbbi pedig „nyilvánvalóan” ragadható meg a külső szemlélő (kutató) számára (Barát 2009). Ennek a felfogásnak megfelelően a biologikumuk alapján értelmezett nők mint egységes csoport állíthatók szembe a férfiakkal, akik ugyancsak homogén csoportot alkotnak (Eckert–McConnell–Ginet 1992, 1999, Uchida 1992). Feltűnő módon maga a nyelvi jellemzés csak a nőkről szól; bár Labov (2001, 294) megemlíti, hogy az elvek saját ellentétjükként megfogalmazhatóak lennének olyan formában is, amelyben azok főszereplői a férfiak, a nőkről szóló jellemzés melletti döntését mégis azzal indokolja, hogy a nők éppen az elvekben megfogalmazott viselkedésük alapján „vezetik” a nyelvi változásokat. Ugyanakkor James Milroy (1992) szerint a nyelvi változások mellett éppoly lényeges kérdés a nyelvi állandóság vizsgálata (ebben pedig a labovi elvek inverze alapján éppenséggel a férfiak „járnak elől”). A férfiak és a nők csoportját Labov megközelítésében egymástól jól elkülöníthető nyelvhasználat jellemzi. De ennél is fontosabb, hogy valójában az elvárt szociolingvisztikai normától való eltérés neveződik meg itt „női” nyelvhasználatként, erősítve ezzel azt a patriarchális társadalmi felfogást,

amely szerint a norma nyelvi szempontból nem „férfias“, hanem „semleges“ lenne, azaz a „női“ és a „férfi“ nyelv nem áll egymással szimmetrikus viszonyban (lásd erről Cameron–Kulick 2003, 97).

E szempontok mellett felvetődött a nyelvi viselkedés és a nem közötti viszony kérdése is: vajon a labovi elvekben rögzített nyelvi összefüggések közvetlenül kapcsolódnak a beszélők neméhez? Milyen összefüggés van a nem és a nyelvhasználat között? A nyelv csak „tükrözi“, illetve „kifejezi“ a beszélők nemét, vagy a nem és a nyelv viszonya ennél összetettebb? Elinor Ochs (1991) egy nagy hatású tanulmányban amellest érvelt, hogy erre a viszonyra konstitutív, közvetett indexálás jellemző. Ez azt jelenti, hogy „egy vagy több nyelvi jegy társadalmi jelentést indexálhat (pl. hozzáállásokat, társas cselekedeteket vagy társas tevékenységeket), amelyek viszont segítenek a dzsender-jelentések megalkotásában“ (Ochs 1991, 341).⁶ A nyelvi jelenségek és a nem között tehát többféle közvetítő komponens lép fel, és azáltal válik érthetővé egy-egy nyelvi jelenség nemi vonatkozása (azaz hogy „női“ vagy „férfi“ nyelvhasználatot jelöl), ahogyan ezek a társas jelentések egyes beszélőkhöz kapcsolódnak.

A társadalmi nem indirekt indexálásából kiindulva a fent bemutatott nyelvi jelenségek kapcsán a következőket mondhatjuk: az elemzett stabil nyelvi változók, a nákolás és a suksükölés használatának társadalmi jelentéseit a leírás alapján nem tudjuk feltárni. Nincsenek ugyanis ismereteink a változók társas kontextusáról, azaz azokról a jellemző hozzáállásokról, cselekedetéről vagy tevékenységekről, amelyekhez kötődően a beszélők egyik vagy másik változatot használják. Ez annak tudható be, hogy a két változóról beszámoló MNSzV. reprezentatív felmérésként nem vállalkozhatott konkrét beszélőközösségekben zajló konkrét beszédesemények elemzésére és a jellemző társadalmi értéktársítások feltérképezésére. Olyan kvantitatív vizsgálatként, amely kiterjedt az ország teljes területére, mesterséges (kísérleti) helyzetekben mérte fel a nyelvhasználatot. A példaként említett felülről jövő változásokat vizsgáló kutatások módszertanával kapcsolatban már nem ilyen egységes a helyzet. Közülük Gal (1978; 1979) elemzése vállalkozik az adott társadalmi-kulturális kontextus értéktársításainak feltárására. A felsőörieknél a német nyelv a modern, városi életmóddal, a magyar nyelv a hagyományos falusi, paraszti életmóddal kapcsolódott össze. A fiatal nők nyelvválasztásának gyakorlata a paraszti világgal való azonosulás elkerülésére való törekvésként volt értelmezhető (és nem az első két labovi elvvel kapcsolatban gyakran említett presztízisformák iránt eleve adott női fogékonysággal).

⁶ „...[O]ne ore more linguistic features may index social meanings (e.g. stances, social acts, social activities), which in turn helps to constitute gender meanings”.

A felsőőri mellett a másik felülről jövő változásra hozott példa a *beló* terjedése a budapesti beszélők körében, a hallgatóim segítségével 2009-ben gyűjtött adatok alapján. A *beló* olyan társadalmi jelentéstartományokkal kapcsolódik össze, mint a lazaság, kötetlenség, személytelenség, míg a *szia* az intimitással és személyességgel. Tehát az, hogy a fiatal budapesti férfiak a nőknél többet használják a *beló*-t, közvetlenül nem azzal függ össze, hogy ők férfiak, még csak azzal sem, hogy férfiként fontosabb számukra a lazaság és a kötetlenség (míg a nők számára az intimitás és a személyesség). Sokkal inkább az az összefüggés áll fenn, hogy a budapesti nyelvhasználók a saját férfi(as)ságukat és női(es)ségüket olyan társas jelentésekhez kapcsolódóan hozzák létre, mint a lazaság és kötetlenség vagy éppen az intimitás és személyesség, és ezeknek a társas jelentéseknek a konstituálásához használják fel az informális köszönés változatait, a *beló*-t és a *szia*-t. Azaz mint ahogy a *beló* használata közvetlenül nem indexe a férfi nemnek, éppúgy a *szia*-é sem a nőiségnek, de a *beló* eszköze lehet a maszkulinitás létrehozásának, míg a *szia* a női identitásnak. Ebben a kontextusban lehet értelmezni a *beló* terjedését a nők körében, amely eszerint kétféleképp értékelhető: vagy a nők részéről a főképp a férfiakkal fenntartott kapcsolatban létrehozandó személytelenség és kötetlenség többnyire a maszkulinitással társított értékeivel való azonosulásként, vagy az ezekben a kapcsolatokban potenciálisan jelen lévő személyesség és intimitás elkerülése érdekében hozott választásként. Arra, hogy a kétféle értelmezés közül melyik lehet a relevánsabb, ez a vizsgálat nem adhatott választ.

Az alulról jövő változások közül tárgyalt *péndz*-típusú terjedő ejtésváltozatok használatának jelentése, illetve annak kapcsolata a nemmel kérdéses. Kutatásom csak a nyelvi jelenség és a nem közötti kapcsolat azonosítását tűzte ki célul, így nem válaszolhatja meg azt a kérdést, hogy milyen módon valósul meg a nem közvetett indexálása a nyelvhasználaton keresztül.

Hazai vonatkozások

A dzsender-paradoxonhoz kapcsolódó kérdésekről a magyar nyelvészetben először Kiss Jenő (1991) írt összefoglalóan. Rámutatott arra, hogy miközben a legtöbb dialektológiai kutatás a nők nyelvhasználatát régiesebbnek mutatta, mint a férfiakét, az újabb kutatási eredmények – nemzetközi és hazaiak – szerint a nők nyelvhasználatát a férfiakéhoz képest éppenséggel kevésbé nyelvjárásias. Ugyanakkor arra a lehetőségre is felhívta a figyelmet, hogy „a nyelvileg innovatív női adatközlők meghatározott beszédhelyzetekben hagyományörző oldalukat is megmutatják“ (1991, 88). Ez a megállapítás azonban nem fedi le teljes körűen a dzsender-paradoxonban foglaltakat,

mivel a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatának régies vagy újító jellegét főképp olyan változásokban írja le, amelyek a beszélők számára külső (tipikusan köznyelvi) normák átvételét jelentik, azaz felülről jövő változások. Ezek mellett az alulról jövő változások nemi vonatkozásait nem említi meg.

A labovi dzsender-paradoxonnal összefüggő kérdésekkel foglalkozik a magyar szociolingvisztika két reprezentatív kötete. A reprezentativitás abból adódik, hogy egy nagy ívű kutatási programot összefoglaló munkáról és egy tankönyvről van szó. Az egyik a már korábban is említett MNSzV. eredményeit bemutató munkaként a nemet a labovi kvantitatív szociolingvisztikai hagyománnyal összhangban statikus kategóriának (független változónak) tekinti (Kontra szerk. 2003), a másik ellenben dzsendernyelvészeti, feminista megközelítmódből vállalkozik a paradoxonban foglalt nyelvi különbségek értelmezésére (Huszár 2009). Ugyanakkor mindkét elemzés megegyezik abban, hogy – Kiss (1991) fenti áttekintéséhez hasonlóan – nem foglalkozik a csoporton belülről induló (alulról jövő) változásokkal.

A MNSzV. anyagán Kontra a nemi különbségek Chambers által adott nem-semleges magyarázatának empirikus vizsgálatára tesz kísérletet. Chambers szerint “azokban a társadalmakban, amelyekben a nemi szerepek élesen elkülönülnek oly módon, hogy az egyik nemhez tartozók társadalmi kapcsolatai és földrajzi mozgásteret nagyobb(ak), a kevésbé korlátozott nem beszédében nagyobb arányban fordulnak elő a velük érintkező társadalmi csoportok változatai” (1995, 125–6; idézi Kontra szerk. 2003, 191). Ennek a magyarázatnak az érvényesítéséhez feltételként fogalmazódik meg a “nemi szerepek éles elkülönülése”, amely a társadalmi és a térbeli mobilitás nemileg elkülönülő mintáiban ragadható meg például a detroiti vagy a belfasti nők esetében (Chambers 1995). Kontra adatai a két szempont közül a térbeli mobilitás vizsgálatára alkalmasak; azonban az ingázók és nem ingázók nyelvhasználatának összehasonlításában az adatok ellenmondásosak, egyes változók használatában az ingázók a feltevésnek megfelelően nem mutatnak nemi különbségeket, más változók használatában azonban igen.

Huszár Ágnes dzsendernyelvészeti kötete a dzsender és a nyelv kapcsolatáról azt a kettősséget fogalmazza meg, hogy a nők “a hagyományos nyelvhasználat őrzői” és egyben “nyelvhasználati újítók” (2009, 48). Ennek a dichotómiának az értelmezésére olyan modellt vázol fel, amelyben a “család körébe zárt nők” lesznek az “archaikus nyelvhasználat megőrzői”, akik “[m]ivel életük jórészt családi körben zajlik, jobban megőrzik beszédükben a helyi ízeket, régies fordulatokat” (u.o.). Ugyanakkor “[a] nők számára a felfelé irányuló szociális mobilitás elengedhetetlen feltétele a minél tökéletesebb nyelvi alkalmazkodás” (Huszár 2009, 50), amelynek eredménye,

hogy “[a] nők egy része mindenben a magasabb presztízsű változatokhoz vonzódik” (u.o.).

Ezen a ponton összeér Kontra és Huszár értelmezése: mindketten a társadalmi és térbeli mobilitás szempontjára vezetik vissza a nők és a férfiak nyelvhasználatában fellépő különbségeket. Eltérés közöttük, hogy míg Kontra fenntartja a nem-semleges magyarázat lehetőségét a nyelvhasználati különbségek értelmezésében, addig Huszár a mobilitás szempontját csak a nőkre vonatkoztatja, a konzervatív és innovatív nők közötti paradoxont pedig úgy oldja fel, hogy

a két állítás a nők nem azonos csoportjára vonatkozik. A nyelvhasználati hagyományörzők a tradicionális népi értékek iránt elkötelezett, elsősorban idősebb, vidéki asszonyok [...]. A tanultabb, városokban élő vagy oda vágó nők nyelvhasználatára jellemző [...], hogy alkalmazkodnak az osztálytársadalmi érvényességű sztenderd normákhoz. (Huszár 2009, 50)

Miközben tehát a nők nyelvhasználatának kettőssége két eltérő (életkori, lakhely típusa szerinti, foglalkozási stb.), de mindenképp női csoport sajátosságaként képződik meg ebben a modellben, a férfiakra általában nem lesz jellemző ez a kettősség, mobilitási mutatóiktól függetlenül. A nemi különbséget Huszár azonban csak a presztízsváltozatok követése (azaz az első és második labovi elv) szempontjából értelmezi, utalva arra, hogy a női konformitás forrása a nyelvi szocializáció eltérő mintáiban rejlik. Eszerint a lányok nevelésében a nyelvnek és nyelvhasználatnak a szülők nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, mint a fiúkban (Huszár 2009, 51).

Mindkét elemzés azonos stratégiája, hogy a nők és férfiak csoportját értelmezi a mobilitás szempontjából: Kontra vizsgálatában a mobilitás (ingázás) abból a szempontból válik magyarázó tényezővé, hogy kimutatható-e különbség a férfiak és a nők ingázása és nyelvhasználati között, Huszár elemzésében pedig a nők mobilitásának eltérései értelmezik a helyi és presztízsváltozatok használatát. De a női és férfi csoport mint társas kapcsolathálózatuk különbségeivel jellemezhető kategóriák továbbra is érvényes elemei a leírásnak (még Kontránál is, ahol – a magyarázat nem-semlegesnek minősítése ellenére – a két nem markáns elkülönülése a feltétele annak, hogy a mobilitás nyelvi hatásai érvényesülhessenek).

Ezekben az elemzésekben azért nem fogalmazódik meg a labovi paradoxon kritikája, mert a paradoxonban foglalt különbségeket a férfi és a női identitásoknak a nyelvhasználatban megjelenő tükröződéseként értelmezik. Mivel a nyelvi különbségeket a nők és férfiak különbségeinek közvetlenül megragadható jeleként azonosítják, a paradoxonban kimutatott nyelvhasználati “következetlenségek” nyelvtől független társadalmi mintázatok (például a mobilitás mutatói) alapján nyerik el magyarázatukat.

Ebben a magyarázatban a nyelvnek nincsen jelentősége: a nyelvi különbségek mechanikusan képezik le a nemi különbségeket. Látható, hogy a hazai szociolingvisztika itt vizsgált szövegeiben az a szemléletmód ragadható meg, amely szerint a nyelv tükrözi a társadalmi – akár nemi, akár a mobilitásban jelentkező – különbségeket. És itt nem csak arról van szó, hogy a nem indexálásának Ochs által kifejtett közvetettségével ez a megközelítés nem egyeztethető össze, hanem arról is, hogy a nyelvhasználati különbségeket leíró megközelítés egyben a nemi különbségeket naturalizáló közbeszédnek a nyelvtudomány által “hitelesített” felfogásként való megerősítése (vö. Barát 2007, 22).

Összefoglalás

A Labov által felállított dzsender-paradoxont és annak egyfajta lehetséges kritikáját áttekintve fogalmaztam meg azt a kérdést, hogy miért nem jelent meg a magyar szociolingvisztika reprezentatív szövegeiben a paradoxon hazai kritikája. Ennek okát abban látom, hogy az elemzések két esszencialista feltevésből indulnak ki: egyrészt a nők és a férfiak csoportja jól körülhatárolható, másrészt a két csoport homogén, tagjai többé-kevésbé hasonlóak egymáshoz. Ezek az előfeltevések és a belőlük következő kutatási program a nyelvészeti feminizmus korszakolási kísérleteit figyelembe véve a dzsendernyelvészet második hullámát adó modern feminista megközelítés körébe sorolhatók (Cameron 2005). A modern feminista nyelvészet azon a feltevésen alapul, hogy “a nyelv és nem kutatása szinonim a nemi különbségek kutatásával” (Bucholtz 2003, 402).

Napjaink Cameron által posztmodernnek nevezett feminista nyelvészete felől nézve a nemi különbségek “modern” – a dzsendernyelvészet “második hullámához” tartozó – kutatásainak esszencializmusa olyan módon igazolható, ha ezt az esszencializmust stratégiai szempontok irányítják. A stratégiai esszencializmusnak a posztkolonializmus kulcsfogalmaként Spivak (1988) által bevezetett fogalma az esszencializmus olyan változatát jelöli, amely valamely közösségi cél érdekében a saját társadalmi csoportot átmenetileg egységesnek tekinti és más releváns csoportoktól az egységességet meghatározó lényegi jellemzők által elkülönülő entitásként értelmezi. A nemek nyelvhasználatának vizsgálatában fellépő stratégiai esszencializmust az indokolhatja, ha a nők korábban nem vizsgált nyelvének legitimálására és leírására törekszik vagy a nők közös (nyelvi) identitásának kidolgozása érdekében lép fel (Bucholtz 2003). Tagadhatatlan, hogy ezeknek a szempontoknak napjainkban nagy jelentősége van a hazai nyelvészetben és annak a feminizmussal igencsak

kritikus környezetében (vö. Barát és tsaï 2004). Huszár Ágnes (2009) dzsendernyelvészeti tankönyve ennek a stratégiának a jegyében született.

A stratégiai esszencializmus jelenléte arra is rámutat, hogy a nem és a nyelv közötti összefüggések kutatása nem kerülheti meg saját politikai pozícióját és célkitűzéseit. Ha igazat adunk Cameronnak, aki szerint “a feministák számára bármilyen nőket érintő probléma elméletbe öntése politikai és intellektuális vállalkozás is” (2006/2011, 131), akkor a dzsenderparadoxon által felvetett kérdések megválaszolása – ha nem is széles körben felismert problémaként – ugyancsak politikai vállalkozás lesz. Ezzel kapcsolatban azonban érdemes figyelembe venni, hogy a magukat egységes csoportként meghatározó nők (és férfiak) nyelvi közössége (identitása) nem választható el másféle (fehér, meleg, cigány, tizenéves stb.) nyelvi közösségektől. És ebből a szempontból válik kérdésessé, hogy ezek a különböző identitások által kijelölt csoportok, amelyeknek a metszéspontjában például ott állnak a “roma nők” is, ugyancsak a stratégiai esszencializmus politikai logikáját követve válnak-e nemcsak nőként, hanem romaként is homogén önérvényesítő közösséggé. Azaz saját – mondjuk így – “cigányságuk” esszencializálását ugyanolyan cselekvő szubjektumként valósítják-e meg, mint ahogyan a nőiségüket?

Másképpen megfogalmazva: ha a stratégiai esszencializmus érdekében fenntartjuk a nőknek (és a férfiaknak) mint homogén csoportnak a nyelvhasználati különbségek szempontjából is értelmezhető kategóriáját, vajon nem arról mond-e le ezzel a hazai dzsendernyelvészet, hogy az identitás nyelvi vonatkozásainak vizsgálatában a nemiség nyelvi megkonstruáltságának példájával adjon mintát a nemzeti, etnikai, faji stb. identitások kutatásának? Azaz arról, hogy miközben párbeszédbe lép az identitások másféle kutatási programjaival, politikailag és intellektuálisan orientáló szerepe jelen legyen? Egyszóval, hogy jelen legyen?

Felhasznált irodalom

- Barát Erzsébet, Pataki Kinga, Pócs Kata. 2004. „Gyűlölködni szabad (?) A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról.” *Médiakutató* (tavasz) 41–50.
- Barát Erzsébet. 2007. „Nőközpontúság kontra feminizmus: a ’társadalmi nemek’ kifejezés tarthatatlanságáról.” In Barát Erzsébet, Sándor Klára (szerk.) *A nő helye a magyar nyelvhasználatban*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, 15–27.
- Barát Erzsébet. 2009. „A test adatbázissá szelídítése a nyelvhasználatkutatásban.” [Apertura IV.2.](#) (tél).

- Bodó Csanád. Megjelenés előtt. *A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bucholtz, Mary. 1999/2001. “Why be normal?: Language and identity practices in a community of nerd girls.” *Language in Society* 28, 203–223. (Magyarul: “Minek legyenek normális?” Nyelvi és identitásgyakorlatok különc lányok közösségében.” Ford. Reményi Andrea Agnes. *Replika* 45–46, 191–211.)
- . 2003. „Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity.” *Journal of Sociolinguistics* 7, 398–416.
- Cameron, Deborah, Don Kulick. 2003. *Language and Sexuality.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Cameron, Deborah. 2005. „Language, gender and sexuality: Current issues and new directions.” *Applied Linguistics* 26, 482–502.
- . 2006/2011. „Theorizing the female voice in public contexts.” In J. Baxter (ed.) *Speaking Out: The Female Voice in Public Contexts.* Houndmills: Palgrave. (Magyarul: „Elmélet a nők nyilvános beszédhelyzetben való megszólalásáról.” Ford. Juhász István és Juhász Valéria. In: Juhász V. & Kegyesné Szekeres E. (szerk.) *Társadalmi nem és nyelvhasználat.* I. kötet. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 118–133.)
- . 2009. „Sex/gender, language and the new biologism.” *Applied Linguistics* 31, 173–192.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory.* Oxford: Blackwell.
- E. Abaffy Erzsébet. 1975. „Egy mai magyar hangváltozásról.” *Magyar Nyelvőr* 99, 170–174.
- Eckert, Penelope, & McConnell-Ginet, Sally. 1992. „Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice.” *Annual Review of Anthropology* 21, 461–490.
- . 1999. „New generalization and explanations in language and gender research.” *Language in Society* 28, 185–201.
- Gal, Susan. 1978. „Peasant men can’t get wives: Language change and sex roles in a bilingual community.” *Language in Society* 7, 1–16.
- . 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria.* New York: Academic Press.

- Kiss Jenő. 1991. „A nemek és a nyelvjárási nyelvhasználat.” *Magyar Nyelv* 87, 86–89.
- Kontra Miklós, Borbély Anna. 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Előnyelvi Kutatócsoport.
- Kontra Miklós. 2007. „A *belő* térhódítása Budapesten.” In Magay T. (szerk.) *Félmúlt és közeljövő*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 101–108.
- , szerk. 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Labov, William. 1988. „A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási program terepmunka-módszerei.” *Szociológiai Figyelő*, 22–48.
- . 1990. „The intersection of sex and social class in the course of linguistic change.” *Language Variation and Change* 2: 205–254.
- . 2001. *Principles of Linguistic Change. Social Factors*. Oxford: Blackwell.
- Mády Katalin. 2010. „Hungarian vowel quantity neutralisation as a potential social marker.” *Acta Linguistica Hungarica* 57: 167–188.
- Milroy, James. 1992. *Language Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English*. Oxford: Blackwell.
- Ochs, Elinor. 1991. „Indexing gender.” In A. Duranti & C. Goodwin (eds) *Rethinking Context: Language as an Interactive Phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press, 335–358.
- Siptár Péter. 2003. „Hangtan.” In É. Kiss K., Kiefer F., Siptár P. (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris, 285–384.
- Spivak, Gayatri. 1988. „Subaltern studies: Deconstructing historiography.” In R. Guha & G. Spivak (eds) *Selected Subaltern Studies*. London: Oxford University Press, 3–32.
- Uchida, Aki. 1992. „When 'difference' is 'dominance': A critique of the 'anti-power-based' cultural approach to sex differences.” *Language in Society* 21: 547–568.